

Recenze a zprávy

Filip Binder. *Po stopách přírody, kultury i poznání: Zahraníční cesty české a rakouské šlechty mezi osvícenstvím a romantismem a jejich důsledky.* (Praha: NLN, Edice České dějiny, svazek 13, 2020.) 343 s. ISBN 978-80-7422-705-9.

Monografická prvotina Filipa Bindera se zamýšlí nad fenoménem šlechtického cestování v časech jeho zásadních proměn. Autor, možno říci, polemizuje s tvrzením Ivo Cermana, že i na přelomu 18. a 19. století zůstávaly výpravy aristokratů do zahraničí především „kavalírskými cestami“ v tradičním raněnovověkém slova smyslu a hlavním cílem mladého cestovatele tedy bylo nabytí dobrého vzdělání a životních zkušeností. V éře nastupující modernity formované osvícenským myšlenkovým klimatem však tato premisa platí již jen částečně: právě díky novým ideálům, jež do šlechtických kruhů osvícenství vneslo, tyto výpravy náhle získávají konkrétnější motivace a cíle. Ruku v ruce s těmito proměnami jde také rozmach průmyslové revoluce, jež přináší zefektivnění dopravy a její z dostupnění zdaleka nejen členům první společnosti. Prototypickými urozenými cestovateli navíc už zdaleka nejsou pouze mladíci vydávající se „na zkušenou“; stále častěji jde o zralé a již dosti zkušené muže, slibující si od výprav do ciziny např. nové znalosti k efektivnější správě vlastních panství. Binder tento proces demonstruje na čtveřici šlechticů habsburské monarchie, jejichž „objevitelská“ činnost zanechala ve všech případech znatelné stopy i v Čechách na Moravě: jsou jimi hrabě Jan Rudolf Czernin z Chudenic, kníže Alois I. Josef z Liechtensteina, hrabě Leopold I. Berchtold z Uherčic a starohrabě Hugo František ze Salm-Reifferscheidtu.

Odpověď na otázku, s jakými záměry a vizemi se aristokraté z habsburského soustátí v této éře vydávali na cesty, více než výmluvně implikuje název této publikace. Mimo jiné podle nich jsou také tematicky členěny její kapitoly. Pro každý z nastíněných cestovatelských cílů si autor zvolil konkrétního protagonistu, jehož osobní cesta životem i Evropou může v jistém smyslu ilustrovat obecné dobové trendy a jejich roli v životech jeho urozených současníků.

Aristokraty, kteří se do zahraničí vydávali za inspirací pro zvelebování svých rodových sídel i přilehlých zahradních komplexů, zde reprezentují hrabě Czernin – hlavní iniciátor vzniku proslulého přírodně-krajinářského parku v Krásném dvoře, a kníže z Liechtensteina, s jehož jménem je neodmyslitelně spjata tzv. 7 divů Lednicko-valtického areálu. Mezi šlechtickými osobnostmi pozdního osvícenství, které proslavila jejich vědecká a filantropní činnost, ve středoevropském prostoru nepochybně vyčnívá jméno lékaře Leopolda Berchtolda z Uherčic, jenž v Binderově výčtu zosobňuje prototyp aristokrata putujícího „za poznáním“. Obdobným zápallem a touhou po vědění, byť v jiných odvětvích, se vyznačoval také přírodovědec a průmyslník Hugo František ze Salm-Reifferscheidtu, poslední z autorem zvolené čtveřice. Jeho příběh mezi ostatními vyčnívá nejen fascinujícím vhladem do tradičních průmyslových center Britských ostrovů, jakými jsou např. Manchester a Liverpool, v časech jejich dynamického rozvoje, ale též zajímavou komparací s anglickou výpravou mladších bratrů císaře Františka I., arcivévodů Jana a Ludvíka, působivě zrekonstruovanou na základě dochovaných pramenů osobní povahy.

Pramennou základnu Binderovy práce tvoří doposud nepříliš probádané německojazyčné egodokumenty, z nichž autor nezapomíná v příhodných pasážích textu citovat. Vcelku nepřekvapivě však naráží na obvyklá úskalí práce s tímto typem pramenů, jejichž hlavním nedostatkem bývá značná selektivnost a osobní zaujatost pisatele. Ani specific-

ký žánr cestovního deníku, s nímž je v rámci Binderova výzkumu pracováno opakovaně, navíc nezaručuje získání přesné představy o zachyceném putování: kupříkladu zápisky Leopolda Berchtolda, jenž v rámci svého lékařského a badatelského působení zavítal i na sever Afriky, vypovídají daleko více o jednotlivých vědeckých a medicínských poznatcích, jež hrabě považoval za důležité zaznamenat, než o průběhu cesty samotné; Berchtoldovu „trajektorii“ tak musí autor složitě rekonstruovat za pomoci jiných zdrojů. K těm patří, nejen v případě hraběte Berchtolda, zejména dobová periodika, osobní korespondence, ale též zprávy jiných zúčastněných: např. o pohybu knížete Aloise po Německu a Itálii nás zpravuje sekretář a expedito liechtensteinské kanceláře Franz Dipolt. Zajímavým případem je v tomto ohledu též obšírná zpráva o cestě do Anglie a Skotska z pera „romantického“ arcivévody Jana Habsbursko-Lotrinského, s jejímž textem byl důvěrně obeznámen i starohrabě Salm. Ostatně právě díky jeho popudu a inspiraci panovníkovi bratři tuto výpravu ve 20. letech 19. století vykonali a není tedy překvapením, že svůj zájem směřovali většinou k týmž turistickým cílům jako jejich předchůdce.

Je třeba podotknout, že s výjimkou Leopolda Berchtolda se výše představení aristokraté jen velmi zřídka vydávají mimo pevninskou Evropu – nepočítáme-li ovšem ostrovní velmoc Velkou Británii, kolébku průmyslové revoluce, jež byla ve zkoumaném časovém údobí okřídleně nazývána „dílou světa“. Její návštěva pro všechny urozené protagonisty této publikace představovala formující životní zkušenost. Autor se netají svým obzvláštním zájmem o fenomén šlechtické angломánie, jež se v našem geografickém prostoru začíná v nejrůznějších podobách a rovinách objevovat právě na prahu „dlouhého“ 19. století. Jako země, v níž se mj. zrodil gotický román či fenomén zvaný *revivalismus* (tedy znovuožívání starších uměleckých slohů – typicky právě gotiky), Anglie v uvedeném období nově aspirovala na kulturního hegemonu evropské vyšší společnosti, vytlačujícího všudypřítomný francouzský element. V tomto kontextu Binder vzpomíná také jednoho z neznámějších propagátorů ostrovní kultury v habsburské monarchii: císařského vyslance a iniciátora novogotické přestavby zámku v Hluboké nad Vltavou, knížete Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu (1799–1888). Ten byl roku 1837 i se svou chotí Eleonorou osobně přítomen korunovací mladičké královny Viktorie. V roce následujícím pak mladý manželský pár zahájil své společné literární putování „po stopách Waltera Scotta“, jež se pro oba stalo zásadní zkušeností (ne náhodou byl nejmladší a předčasně zesnulý syn této dvojice pro středoevropské aristokratické prostředí poněkud atypicky pojmenován Walter).

Přestože slavná neogotizace zámku v Hluboké nad Vltavou ve 40. letech 19. století spadá již cele do doby vrcholného romantismu a vybočuje tak z časového rámce zkoumaného období, knížete Schwarzenberga, stejně jako další jeho krajany a současníky (namátkou Vincence Karla z Auerspergu, jenž nechává provést obdobné stavební úpravy na zámku Žleby, či stavitele Hrádku u Nechanic Františka Arnošta z Harrachu) můžeme jednoznačně chápat jako dědice svých o generaci starších předchůdců, jejichž cesty napomohly kulturní výměně mezi „dílou světa“ a středoevropským prostorem.

Pomyslnou „červenou nit“, táhnoucí se napříč celou Binderovou prací, tvoří otázka, nakolik lze vymezit předěl mezi osvícenskou a romantickou epochou, resp. je-li vůbec nějaký. Nahlédnutí do úvah a prožitků hlavních protagonistů nám dává tušit, že oba tyto zdánlivě protipóly v každodenním životě tehdejšího aristokrata proti sobě jen velmi zřídka stály v přímé opozici; imaginace raného romantismu, prodchnutá gotický-

mi reminiscencemi, ostatně přichází z ostrovního království na pevninský kontinent ruku v ruce s výdobytky průmyslové revoluce či rozmachem zdravotní a sociální péče. Z hlediska filozofie a estetiky je paralelní působení pozdněosvětských a raněromantických vlivů v některých případech dokonce žádoucí: nová móda přírodně-krajinářských anglických parků totiž vyhovuje jak rosseauovské ideji o návratu člověka do lůna nezkažené přírody, tak i rozervané touze po úniku do samoty, jakou známe od romantických literárních hrdinů.

Zatímco cesty Jana Rudolfa Czernina z Chudenic (1757–1845) po Německu, Francii a Nizozemí byly motivovány takřka výhradně jeho estétstvím a touhou po zušlechtění vlastních sídel dle módních zahraničních vzorů, romantické vize Aloise I. z Liechtensteina (1759–1805) zjevně provázelo velmi důkladné promyšlení hospodářského užítka vznikajícího zahradního komplexu. Lednicko-valtický areál neměl být pouze samoučelným dílem dobové krajinářské estetiky, ale též funkční hospodářskou součástí jihočeského liechtensteinského dominia. V Aloisově záměru spojit tímto projektem krásné s užitečným se naplňují ideály osvícenství, přičemž skutečnost, že pseudoorientální parkové stavby podle návrhů Josepha Hardmutha, jež areál učinily dodnes atraktivním turistickým cílem, byly spíše reminiscencí na dobu rokokovou (s rozmachem osvícenství pod vlivem Voltairovy kritiky asijských císařů ustupuje i aristokratická záliba v orientální estetice), není s tímto konceptem v rozporu. Na příkladě knížete z Liechtensteina navíc můžeme pozorovat, že klíčové šlechtické cesty nemuseli nutně podnikat samotní aristokraté, ale též objevitelé a dobrodruzi v jejich službách. Zaslouhou liechtensteinského zahradníka a botanika Josepha van der Schota, jenž na přání svého pána podnikl cestu do Ameriky, byl Lednicko-valtický areál záhy obohacen o nové druhy vzácných dřevin a plodin, jejichž adaptace ve středoevropském prostoru přinesla vědecký i hospodářský užitek. Tento krok měl ostatně k podobné „výpravě v zastoupení“ inspirovat také samotného císaře, jenž vyslal do USA vídeňského zahradníka Aloise Enselsa.

Určitou spřízněnost lze pozorovat také mezi osobnostmi Leopolda Berchtolda z Uherčic (1759–1809) a Hugo Františka Salm-Reifferscheidta (1776–1836). Ačkoliv si dnes zájem o lékařství a zdravotědu spojujeme primárně s prvním z nich, také starohrabě Salm se v mládí pokusil přispět k veřejné osvětě spisem o kravských neštovicích, a dokonce se údajně pokusil vynalézt lék na vzteklinu. Nemocnici na salmovském panství v Rájci nad Svitavou, zřízenou během napoleonských válek, téměř „zahanbil“ i proslulý buchlovický lazaret svého známějšího kolegy.

V tuzemském prostředí se Leopold Berchtold proslavil mj. jako propagátor prevence: prostřednictvím vlastních odborných pojednání i sugestivně ilustrovaných vývěsných tabulí varoval např. před nákazou venerickými chorobami či nechvalně proslulým pohrbíváním zaživa, také se však své poddané snažil přesvědčit o prospěšnosti očkování. V rámci svých cest se podíval na Baleáry, do Egypta, Smyrny i Jeruzaléma, kde údajně v kapli Božího hrobu slavnostně přísahal, že zasvěti svůj život potřebným. Ačkoliv některé zápisy ve zmiňovaném cestovním deníku, líčící blízkovýchodní léčebné metody (Berchtold si například pochvaluje provádění zubní hygieny za pomoci dřeva olivovníku či potírání kůže olivovým olejem jakožto prevenci před morovou nákazou), mohou na současného čtenáře působit až příliš exoticky, nesporným zůstává, že se hrabě na svou rodnou Moravu vrátil obohacen o mnohé skutečně cenné poznatky. Také tento příběh má svou „anglickou kapitolu“, neboť Berchtold na Britských ostrovech navštívil tehdejší

představitele Královské lidumilné společnosti, jejichž činností se zřejmě nechal nemalou měrou inspirovat pro své budoucí filantropní aktivity. K nejznámějším z nich dodnes patří zřízení zmiňovaného lazaretu v prostorách barokního zámku v Buchlovicích, po jehož otevření hrabě s celou svou rodinou natrvalo přesídlil na nedaleký hrad Buchlov. Roku 1809 umírá Leopold Berchtold na tyfus, jímž se nakazil údajně při ošetřování nemocného francouzského vojáka, a jeho přísaha tak došla svého naplnění.

Nejvíce „renesanční“ osobností z Binderovy urozené čtveřice je zřejmě Hugo František ze Salm-Reifferscheidtu (1776–1836). Tento kmotřenec císařovny Marie Terezie je dnes známý především jako spoluzakladatel dnešního Moravského zemského muzea v Brně, ale také geolog a mineralog, jenž v rámci svých vědeckých výprav do Moravského Krasu mj. sestoupil na dno Machocy a objevil Trámovou jeskyni. Vedle přírodovědeckých zálib a již zmiňované fascinace medicínou byl však starohrabě Salm též prakticky založeným podnikatelem, jehož zájem o nové technologie postupně nahrazující rukodělnou výrobu, nakonec vyústil v cestu na Britské ostrovy, kterou lze chápat jako jednu z prvních známých „průmyslových špionáží“. Salm a jeho přítel, lékárník Vinzenz Petke, si od této výpravy slibovali především poznání nových výrobních postupů, aplikovatelných potenciálně i na moravských salmovských panstvích (např. součástí panství blanského byla v této době prosperující železárna, jejíž provoz obzvláště pozvedl právě Hugo František). Nadto byl Salm pověřen členy nově konstituovaného brněnského *Spolku pro zřízení strojní přádelny na anglický způsob*, aby pro Brno získal několik strojů na sprádání vlny. Svých cílů starohrabě díky opakovaným střetům s britskými úřady dosáhl nakonec jen částečně a pololegálně; stojí však jistě za připomenutí, že obdobné „pašování“ nových vynálezů a technologií přes hranice ostrovního království se v následujících letech mělo stát běžnou praxí. Výjimkou v tomto ohledu ostatně nejsou ani zmiňovaní rakouští arcivévodové, jejichž návštěva Anglie a Skotska byla z podstatné části motivována právě zájmem o tamní průmysl. Nejen členové habsburského panovnického rodu, ale i Salm a Petke se na svých cestách setkali s imponujícím výčtem osobností zvučných jmen: vedle sira Benjamina Thompsona Rumforda či Charlese Tennanta jsou zde zmíněni např. i Klopstock nebo Fichte, které uměnímilovný starohrabě navštívil při svém návratu přes Německo.

Binderova práce velmi přehledným a zdařilým způsobem zasazuje výše nastíněnou čtveřici osudů do širšího dobového i sociokulturního kontextu. Z četby je zřejmé, že si autor nadmíru libuje v epitetech, která své nositele „zdobila“ již za jejich životů: jistě není bez zajímavosti, že hrabě Berchtold byl svými současníky po vzoru slavného britského cestovatele a filantropa Johna Howarda nazýván „rakouským Howardem“, starohrabě Salm-Reifferscheidt zase podle již zmiňovaného vynálezce Benjamina Thompsona Rumforda „Rumfordem Moravy“. Navzdory některým drobným stylistickým nedostatkům píše Binder poutavě a čtivě; fenomén šlechtického cestování je v jeho podání pojednán nadmíru atraktivně a srozumitelně i pro čtenáře stojícího mimo odbornou veřejnost. Autorův osobní přínos výzkumu šlechtických elit na prahu „dlouhého 19. století“ a nový úhel pohledu na toto nikoli neprobádané téma si nepochybně zaslouží pozornost a ocenění.

Barbora Jánská

 <https://orcid.org/0009-0006-6191-5740>